

8) мемлекеттік билік органдарына, өзін-өзі басқару органдарына сайлануға байланысты заңды және жеке тұлғалардың мүдделеріне өкілдік ету және қорғау;

9) мемлекеттік билік органдарында, сотта және шет елдердің құқық қорғаушы органдарында, шет мемлекеттің аумағында заңды және жеке тұлғалармен қатысты, халықаралық ұйымдарда және халықаралық сот органдарында, егер шет мемлекеттердің заңдарында, халықаралық ұйымдардың және халықаралық сот органдарының жарғылық құжаттарында немесе Қазақстан Республикасының халықаралық шарттарында өзгеше көзделмесе тұлғалардың мүдделеріне өкілдік ету және қорғау;

10) заңды және жеке тұлғаның кәсіпкерлік қызметін заңды қамтамасыз ету бойынша заңи маңызды процедураларды өткізу;

11) мәмілелердің барлық түрлерін заңға сәйкестендіруді қамтамасыз ету, оның ішінде меншік құқығының пайда болуы, өтуі және тоқтатылуымен байланысты, мүліктік және жеке мүліктік емес құқықтардың қорғалуымен байланысты мәмілелердің түрлерін қоса алғанда;

12) салықтық құқықтық қатынастарда өкіл ретінде қатысу.

Білікті заң көмегін алуға құқықты жүзеге асыру нысандары заңи көмектің түріне байланысты болып табылады:

- заңды (адамның туылуына байланысты пайда болатын) және іс жүзіндегі (жеке әрекеттерді іске асыру арқылы) етіп бөлуге болатындай құқықты иелену;

- құқықтық қатынасқа түспей-ақ жүзеге асыруға болатын құқықты пайдалану.

Заңды көмек алуға құқықтың негізгі қағидалары – заңдылық, әділеттілік, адамгершілік, жариялылығы, теңдік қағидасы, заңи көмектің біліктілік сипаты, әдептілік, жеткіліктілік болып табылады.

Сонымен, білікті заң көмегін алуға құқықты адвокаттың (қорғаушының) қатысуымен жүзеге асыру сот өндірісінің жарыссөз және тараптардың теңдігі негізінде жүзеге асырылуына, іс бойынша шындықты анықтауға, заңды, негізделген сот шешімін шығаруға ықпал етеді.

1. Миняйленко Н.Н. Право на юридическую помощь и механизм его обеспечения в современной России (теоретико-правовой аспект): автореф. дис... канд. юрид. наук. - СПб., 2000. – 30 с.

2. Тыныбеков С.Т. Участие адвоката в обеспечении интересов личности: процессуальные проблемы // Вестник КазНУ. Серия юридическая. – 2002.- №4. – С. 89-92.

3. Мельниченко Р.Г. Право на юридическую помощь: конституционные аспекты. – Волгоград, 2003.

4. Конвенцию о правовой помощи и правовых отношениях по гражданским, семейным и уголовным делам от 22 января 1993 г. // Справочная правовая система «Параграф».

5. Открытое письмо адвокатов премьер-министру РК. <http://www.zakon.kz/our/news/news.asp?id=30200047>

6. Карманов А.Ф. Соглашение об оказании юридической помощи как форма реализации конституционного права на получение квалифицированной юридической помощи: автореф. дис. ... канд.юрид.наук. – М., 2006. – 25 с.

7. Стецовский Ю.И., Ларин А.М. Конституционный принцип обеспечения обвиняемому права на защиту. – М., 1988. – 234 с.

8. Лейст О. Э. Санкции и ответственность по советскому праву. – М., 1981. – 435 с.

9. Баглай М.В. Конституционное право Российской Федерации: учебник для юридических вузов и факультетов. – М., 1998. – 456 с.

***

В данной статье рассматривается понятие и признаки право на получение юридической помощи, также раскрываются элементы юридической помощи.

***

In this article is devoted to particulars and elements right of legal helps.

М. Умбетов

АДАМ ӨМІРІ МЕН ДЕНСАУЛЫҒЫНА КЕЛТІРІЛГЕН ЗИЯН ЖӘНЕ МОРАЛЬДЫҚ ЗИЯН КЕЛТІРІЛГЕНІ ҮШІН ЖАУАПҚЕРШІЛІК

Адам өмірі мен денсаулығына келтірілген зиян жалпы негіздерде өтеледі. Тұлғаның өмірі мен денсаулығына зиян келтірілген кезде мүліктік зиянның сипаты мен құрамына сүйену керек. Оның дәл осы ерекшелігі осындай зиянды өтеу мәселелерін бөлек қарастыру қажеттілігін туындатады.

Азаматтың шарттық міндеттемелерді, енбек (қызмет) міндеттерін, әскери қызмет міндеттерін орындауы кезінде өмірі мен денсаулығына келтірілген зиянның өтелетіндігіне кепілдік беріледі [1].

Азаматқа жаракат немесе денсаулығына өзгедей зақым келтірілген кезде жәбірленуші жоғалтқан, онда болған немесе анық иелене алатын табыс (кіріс), сондай-ақ денсаулыққа зақым келтіруден туындаған шығындар (емделуге, қосымша тамақтануға, дәрі-дәрмектер сатып алуға, протез салғызуға, бөгде адамның бағып-күтуіне, санаторий-курорттық емделуге, арнайы көлік құралдарын сатып алуға, басқа мамандыққа даярлауға және т.б.), егер жәбірленуші көмек пен күтімнің осындай

түрлеріне мұқтаж және оларды тегін алмайды деп танылса, өтеуге жатады. Жоғалтқан табысты (кірісті) анықтау кезінде жарақаттануына немесе денсаулығына өзгедей зақым келтірілуіне байланысты жәбірленушіге тағайындалған мүгедектік бойынша жәрдемақы, денсаулығына зиян келтіргенге дейін де, одан кейін де тағайындалған басқа да жәрдемақы түрлері, сондай-ақ зейнетақы төлемдері өтеу есебіне қосылмайды. Зиянды өтеу есебіне жәбірленушінің денсаулығы зақымданғаннан кейін алатын табыс та есептелмейді. Жәбірленушіге тиесілі өтемнің көлемі мен мөлшері заң актілерімен немесе шартпен көбейтілуі мүмкін.

Өтеуге жататын жоғалтылған табыстың (кірістің) мөлшері жарақаттануына немесе денсаулығының өзгедей зақымдануына дейінгі не жәбірленушінің кәсіби еңбекке қабілетін, ал ол болмаған кезде - жалпы еңбекке қабілетін жоғалтуы дәрежелеріне сәйкес, еңбекке жарамдылығынан айырылу басталғанға дейінгі орташа айлық табысының (кірісінің) проценттерімен анықталады. Жоғалтылған табыстың (кірістің) құрамына негізгі жұмыс орны бойынша да, сондай-ақ қоса атқаратын жұмысы бойынша да, еңбек және азаматтық-құқықтық шарттар бойынша еңбекке ақы төлеудің жеке табыс салығы салынатын барлық түрлері кіреді. Бір жолғы сипаттағы төлемдер (пайдаланылмаған демалыс үшін өтемақылар, жұмыстан босатылған кездегі шығу жәрдемақысы және т.б.) есептелмейді. Уақытша еңбекке қабілетсіздік және жүктілік пен босануға байланысты демалыс кезеңі үшін төленген жәрдемақы есептеледі. Кәсіпкерлік қызметтен алынатын кірістер, сондай-ақ авторлық қаламақы жоғалтылған табыстың құрамына кіреді, бұл орайда кәсіпкерлік қызметтен алынатын кіріс салық органы деректерінің негізінде енгізіледі. Табыстың (кірістің) барлық түрлері салықтар ұсталғанға дейін есептелген сомаларда ескеріледі. Орташа айлық табыс (кіріс) денсаулыққа зақым келтірудің не еңбек қабілетін жоғалту басталардың алдындағы жұмыстың он екі айындағы табыстың (кірістің) жалпы сомасын он екіге бөлу жолымен есептеледі. Зиян келтірілген кезде жәбірленуші он екі айдан аз уақыт жұмыс істеген жағдайда орташа айлық табыс (кіріс) денсаулыққа зақым келтірудің алдындағы нақты жұмыс істелген айларда тапқан табыстың (кірістің) жалпы сомасын осы айлардың санына бөлу жолымен есептеледі. Жәбірленуші толық жұмыс істемеген айлар оның қалауы бойынша толық жұмыс істеген айлардың алдындағы айлармен ауыстырылады не оларды ауыстыру мүмкін болмаған жағдайда есептен шығарып тасталады. Жәбірленуші зиян келтірілген кезде жұмыс істемеген жағдайда оның қалауы бойынша жұмыстан босатылғанға дейінгі табысы не осы жердегі оның біліктілігіндегі қызметкер сыйақысының жай мөлшері ескеріледі, бірақ ол заң актілерімен белгіленген бір айлық есептік көрсеткіштің он еселенген мөлшерінен кем болмауға тиіс. Егер жәбірленушінің табысында (кірісінде) оған жарақат келтірілгенге немесе денсаулығының өзгедей зақымдануына дейін оның мүліктік жағдайын жақсартатын тұрақты өзгерістер болса (атқаратын қызметі бойынша жалақысы арттырылса, біршама жоғары ақы төленетін жұмысқа ауыстырылса, оқу орнын бітіргеннен кейін жұмысқа тұрса және жәбірленушінің еңбегіне ақы төлеудің өзгертілуінің тұрақтылығы немесе өзгеру мүмкіндігі дәлелденген басқа жағдайларда), оның орташа айлық табысын (кірісін) белгілеу кезінде ол алған немесе тиісті өзгертуден кейін алуы тиіс болған табыс (кіріс) қана ескеріледі.

Жасы он төртке жетпеген және табысы жоқ кәмелетке толмаған адам жарақат алған немесе денсаулығы өзгедей зақымданған жағдайда зиян үшін жауапты адамдар денсаулықтың зақымдануына байланысты шығындарды өтеуге міндетті. Жәбірленушінің он төрт жасқа толғаннан кейін, сондай-ақ табысы (кірісі) жоқ он төрттен он сегіз жасқа дейінгі кәмелетке толмағанға зиян келтірілген жағдайда зиян үшін жауапты адамдар денсаулығының зақымдануынан туындаған шығындардан басқа, еңбекке ақы төлеудің заң актілерімен белгіленген он еселенген айлық есептік көрсеткішті негізге ала отырып, оның еңбек қабілетін жоғалтуына және еңбек қабілетінің төмендеуіне байланысты зиянды да жәбірленушіге өтеуге міндетті. Егер денсаулығы зақымданған кезде кәмелетке толмаған адамның табысы болса, зиян осы табыстың мөлшері негізінде, бірақ еңбекке ақы төлеудің заң актілерімен белгіленген кемінде он еселенген айлық есептік көрсеткіш мөлшерінде өтеледі. Еңбек қызметі басталғаннан кейін жәбірленуші өзі алатын табысты негізге ала отырып, бірақ кемінде өзі атқаратын қызмет бойынша белгіленген сыйақының немесе өзінің жұмыс орны бойынша сол біліктіліктегі қызметкер табысының мөлшерінде зиян өтемінің көбейтілуін талап етуге құқылы.

Азамат қайтыс болған жағдайда қайтыс болған адамның асырауындағы немесе ол қайтыс болған күнге дейін одан жәрдем ақша алуға құқылы болған еңбекке жарамсыз адамдардың, қайтыс болған адамның ол қайтыс болғаннан кейін туған баласының, сондай-ақ ата-анасының біреуі, зайыбы не еңбекке қабілеттілігіне қарамастан жұмыс істемейтін және қайтыс болған адамның асырауында болған балаларын, немерелерін, жасы он төртке толмаған не аталған жасқа толса да, медицина органдарының қорытындысы бойынша денсаулық жағдайына байланысты басқа адамның күтуіне мұқтаж аға-інілері мен апа-қарындастарын күтумен айналысатын, отбасының басқа да мүшесінің зиянды өтетіп алуға құқығы бар. Қайтыс болған адамның асырауында болған және ол қайтыс

болғаннан кейін бес жылдың ішінде еңбекке жарамсыз болып қалған адамдардың да зиянды өтетіп алуға құқығы бар. Ата-аналарының біреуі, зайыбы не жұмыс істемейтін және қайтыс болған адамның ҚР АҚ 940-б[2] 1-тармағында көрсетілген балаларын, немерелерін, аға-інілері мен апа-қарындастарын күтумен айналысатын және күтуді жүзеге асыру кезеңінде еңбекке жарамсыз болып қалған отбасының басқа мүшесі осы адамдарды күту аяқталғаннан кейін зиянды өтетіп алу құқығын сақтап қалады. Зиян: кәмелетке толмағандарға - он сегіз жасқа толғанға дейін, он сегіздегі және одан да ересек жастағы оқушыларға - күндіз оқыту нысанындағы оқу орындарындағы оқуы аяқталғанға дейін, бірақ әрі кеткенде жиырма үш жасқа дейін; елу сегіз жастан асқан әйелдер мен алпыс үш жастан асқан ер адамдарға - өмір бойы; мүгедектерге - мүгедектік мерзіміне; ата-аналарының біреуіне, жұбайына не қайтыс болған адамның асырауында болған балаларын, немерелерін, аға-інілері мен апа-сіңділерін, қарындастарын күтумен айналысатын отбасының басқа мүшесіне - олар он төрт жасқа толғанға дейін не денсаулық жағдайы өзгергенге дейін өтеледі. Азаматтың қайтыс болуына байланысты зиянды өтетуге құқығы бар адамдарға зиян оның көзі тірі кезінде өзінің асырауына алған немесе алуға құқылы қайтыс болған адамның табысының (кірісінің) ҚР АҚ 938-бабының ережелері бойынша есептелген үлесі мөлшерінде өтеледі. Осы адамдарға зиянды өтеуді белгілеген кезде қайтыс болған адамның кірістерінің құрамына оның табысымен қатар көзі тірі кезінде алып жүрген зейнетақысы, ғұмырлық жәрдем ақшасы мен осы сияқты басқа да төлемдер қосылады. Зиянды өтеудің мөлшерін анықтаған кезде адамдарға асыраушының қайтыс болуына байланысты тағайындалған жәрдемақылар, асыраушы қайтыс болғанға дейін де, одан кейін де тағайындалған басқа да жәрдемақы түрлері, сондай-ақ табыс, стипендия, зейнетақы төлемдері ескерілмейді. Асыраушының қайтыс болуына байланысты зиянды өтетуге құқығы бар адамдардың әрқайсысына белгіленген өтемнің мөлшері, баланың асыраушы қайтыс болғаннан кейін туылуы; қайтыс болған асыраушының балаларын, немерелерін, аға-інілері мен апа-қарындастарын күтумен айналысатын адамдарға өтемнің тағайындалуы (тоқтатылуы) жағдайларын қоспағанда бұдан әрі қайта есептеуге жатпайды.

Жәбірленушінің еңбек қабілетінің төмендеуіне немесе қайтыс болуына байланысты зиянды өтеу ай сайынғы төлемдермен жүргізіледі. Дәлелді себептер болған жағдайда сот зиян келтірушінің мүмкіндіктерін ескере отырып, өтемге құқығы бар азаматтың талабы бойынша оған тиесілі төлемдерді бір жолғы, бірақ үш жылдан артпайтындай етіп тағайындауы мүмкін. Қосымша шығындарды өндіріп алу медициналық сараптама қорытындысының негізінде белгіленген мерзімдердің шегінде алдағы уақытқа, сондай-ақ қызмет көрсету мен мүліктің құнына алдын ала ақы төлеу қажет болған жағдайда (жолдама сатып алу, жол ақысын төлеу, арнайы көлік құралдарына ақы төлеу және т.б.) жүргізілуі мүмкін [3]. Жәбірленуші заң актілеріне сәйкес міндеттемені тоқтатуды немесе мерзімінен бұрын орындауды талап етуге құқығы болған жағдайларда, мұндай талап тиісті мерзімдік төлемдерді капиталдандыру жолымен қанағаттандырылады.

Өмір мен денсаулыққа келтірілген зиян үшін белгіленген тәртіппен жауапты болып танылған заңды тұлға қайта ұйымдастырылған жағдайда тиісті төлемдерді төлеу жөніндегі міндетін оның құқықтық мирасқоры алады. Оған зиянды өтеу жөнінде талаптар қойылады. Өмір мен денсаулыққа келтірілген зиян үшін белгіленген тәртіппен жауапты болып танылған заңды тұлға таратылған жағдайда тиісті төлемдер заң немесе өзге де нормативтік құқықтық актілермен белгіленген ережелер бойынша оларды жәбірленушіге төлеу үшін капиталдандырылуы тиіс. Таратылатын заңды тұлғада мүліктің болмауы немесе жеткіліксіз болуы себепті төлемдерді капиталдандыруды жүргізу мүмкін болмаған жағдайларда тағайындалған сомаларды жәбірленушіге заң актілерінде белгіленген тәртіппен мемлекет төлейді.

Адамға материалдық зиянмен бірге моральдық зиян да келтірілуі мүмкін. Ол тәнге зиян келтірумен бірге жанға да зиян келтіру түрінде болады. Мысалы, адам денсаулығына зиян келтіру салдарынан адам еңбек қабілетінен айырылады, тәні де азап тартады. Егер адам туралы оны қаралайтын мәлімет таратылса, оның жаны жапа шегеді. Жан азабы материалдық зиянның кесірінен болуы да мүмкін. Адам заңсыз түрде өз мүлкінен айырылса, мұнда да оның жаны жапа шегеді. Моральдық зиян соттың белгілеп шешуі бойынша ақшалай не басқа да материалдық түрде өтеледі. Сондай-ақ моральдық зиян материалдық зияннан тыс, өз алдына төленеді. Азаматтық құқық теориясында моральдық зиян жәбірленушіге жан азабы мен тән азабын келтіруден, азаматтық ар-намысы мен абыройын кемсітуден көрінетін мүліктік емес зиян ретінде анықталады[4].

Моральдық зиян - жеке және заңды тұлғалардың өзіндік мүліктік емес игіліктері мен құқықтарының бұзылуы, кемсітілуі немесе олардан айырылуы, соның ішінде жәбірленушінің өзіне қарсы құқық бұзушылықтың жасалуы салдарынан басынан кешірген (төзімін тауысқан, уайымға салған) жан азабы немесе тән азабы (қорлау, ызаландыру, қысым жасау, ашуландыру, ұялту, түңілту, тән қиналуы, залал шегу, қолайсыз жағдайда қалу және т.б.). Моральдық зиянды зиян келтірушінің

кінәсі болған кезде зиян келтіруші өтейді.

Зиян келтірушінің кінәсіне қарамастан моральдық зиян мына жағдайларда, егер:

- 1) зиян азаматтың өмірі мен денсаулығына жоғары қауіптілік көзі арқылы келтірілсе;
- 2) зиян азаматқа оның заңсыз сотталуының, заңсыз қылмыстық жауапқа тартылуының, бұлтартпау шарасы ретінде заңсыз қамауға алуды, үйде қамауда ұстауды немесе ешқайда кетпеуі туралы қолхат алуды қолданудың, қамауда ұстау, психиатриялық емдеу мекемесіне немесе басқа емдеу мекемесіне орналастыру түрінде әкімшілік жазаны заңсыз қолданудың салдарынан келтірілсе;
- 3) зиян ар-ожданына, қадір-қасиеті мен іскерлік беделіне нұқсан келтіретін мәліметтер тарату арқылы келтірілсе;
- 4) заң актілерінде көзделген өзге де жағдайларда өтеледі. Заң актілерінде көзделген жағдайларды қоспағанда, азаматтың мүліктік құқықтарын бұзатын әрекеттер (әрекетсіздік) арқылы келтірілген моральдық зиян өтелуге жатпайды.

Моральдық зиян ақшалай нысанда өтеледі. Моральдық зиянның мөлшерін анықтаған кезде жәбірленушінің ізгілік қасиетіне келтірілген адамгершілік залалдың ауырлығын субъективті түрде бағалау да, сондай-ақ жәбірленушінің жан азабы мен тән азабының дәрежесін дәлелдейтін объективті деректер де: қол сұғу объектісі болған игіліктің (өмір, денсаулық, ар-ождан, қадір-қасиет, бостандық, тұрғын үйге ешкімнің тимеуі және т.б.) өмірлік маңыздылығы; құқық бұзушылық зардаптарының ауырлығы (жақын туыстарын өлтіру, мүгедектікке әкеп соққан дене жарақатын салу, бас бостандығынан айыру, жұмыстан немесе тұрғын үйден айыру және т.б.); ұятқа қалдыратын жалған мәліметтер тарату сипаты мен аясы; жәбірленушінің өмір сүру жағдайлары (қызмет, отбасы, тұрмыс, материалдық, денсаулық жағдайы, жасы және басқалары), өзге де назар аударуға тұратын мән-жайлар ескеріледі. Моральдық зиян өтелуге тиіс мүліктік зиянға қарамастан өтеледі.

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы 30 тамыз 1995 ж. өзг. мен толық. 1998 ж.
2. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (жалпы бөлім 27.12.1994ж. және ерекше бөлім 01.07.1999 ж.)
3. Қазақстан Республикасының «Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы» заңы 4 мамыр 2010 ж.
4. Жайлин Г.А. Азаматтық құқық: ерекше бөлім: оқу құралы /Ғабиден Айнашұлы Жайлин. - Алматы: Заң әдебиеті, 2006.

***

В статье рассматривается ответственность за нанесенный моральный ущерб нанесенный здоровью и жизни человека.

***

The problems of responsibility which make moral harm for the life and health of a person are dealt in this article.

III. Утегенов

ҚАЗАҚСТАНДА ЗАЙЫРЛЫ МЕМЛЕКЕТТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ДІНИ ҚЫЗМЕТ ЖӘНЕ ДІНИ БІРЛЕСТІКТЕР ТУРАЛЫ ЖАҢА ЗАҢНЫҢ ОРНЫ МЕН РОЛІ

Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алған жылдардан бастап өзін зайырлы мемлекет ретінде орнықтыруды негізгі ұстаным ретінде алға мақсат ретінде қойып келеді. Бұл Қазақстан Республикасының 30 тамыз 1995 жылы республикалық референдумда қабылданған Конституциясының 1-бабында зайырлы мемлекет ретіндегі негізгі ұстанымы бекітілген болатын [1, бб]. Зайырлы мемлекетті орнықтыруды одан әрі дамыту үшін бұл конституциялық идея өзінің даму механизмдерін арнайы заңдарда бекіте түсуі қажет. Діни бостандық туралы соңғы жаңа заң қабылданғанға дейін Қазақстан Республикасында 15 қаңтар 1992 жылы қабылданған «Діни сенім бостандық және діни бірлестіктер» туралы заң өзінің қызметін атқарып келді. Әрине, бұл заң қабылданған кезеңде қоғам өмірінде әл-ахуал бөлек болатын. Қазіргі кезеңде елімізде белең алып отырған діни экстремизм мәселесі бізге жаңа заңды қабылдауды алға тартқан болатын. Сондықтан да, 11 қазан 2001 жылы «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» жаңа заң өмірге келді. Жаңа заңда мемлекет пен діннің арасындағы байланыс мәселесі арнайы жеке-дара реттелуге түсетін болып белгіленді. Нақты айтатын болсақ заңның 3-бабында мемлекет пен діннің арасындағы қатынас мынандай талаптарға сәйкес өрбиді:

- «1. Мемлекет дін мен діни бірлестіктерден бөлінген.
2. Діни бірлестіктер және Қазақстан Республикасының азаматтары, шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдар дінге көзқарасына қарамастан заң алдында тең.
3. Ешбір дін мемлекеттік немесе міндетті дін ретінде белгіленбейді.
4. Діни білім беру ұйымдарын қоспағанда, Қазақстан Республикасында білім беру мен тәрбиелеу жүйесі дін мен діни бірлестіктерден бөлінген және зайырлы сипатта болады.